

часи — і проходили не без участі побожних бичівників). Кінець кінцем — цезар не прийшов, і тоді суворе каяття і добровільна мука божого люду стала, в його очах, останнім рятунком від неминучої загибелі: «коли б ця покута не прийшла, християни пропали б чисто», — як співалося в одній з цих покутницьких псалмів.

У середині квітня 1349 р. записується перший прихід бичівників з Чехії, з Пірни до Магдебурга, де вони за згодою капітули урядили покуту, і тут прилучилися до них процесії бичівників з сусідніх міст, так що число їх піднялося до 800. Інша велика ватага в перших днях травня приходить до Вюрцбурга (у Франконії) зі сходу — з Польщі, через Саксонію і Тюрінгію¹; тут згромаджена маса поділилася на менші ватаги, які розійшлися в різних напрямках. У середині червня 200 бичівників прийшло з Швабії до Шпайєра (Спіри) вповні організованою дружиною, на чолі їх стояв провідник — «батько» і два майстри. І так далі, протягом кількох місяців ціла Німеччина була наповнена цими покаянницькими ватагами, що йшли далі за її межі, до Данії й Англії.

Їхня практика, завдяки сучасному страсбурзькому канонікові Кльозенерові й деяким іншим хроністам звісна дуже докладно; ось як описує її на підставі сих сучасних джерел Цахер:

Хто хотів вступити до покаянного братства, мусив насамперед зложити заяву, що щиро покався, помирився з ворогами і взяв призволення у своєї жінки на свою покайну подорож. Далі мусив виказатися потрібною сумою грошей — щоб протягом 30—40 днів (як де мала тривати покута) міг видавати на своє утримання: бо хоч вони приймають запросини, але не повинні просити милостині. Нарешті, мусив прирікти, що протягом тих днів буде вірно додержуватися порядку бичівників і буде покірний майстрам свого братства. Духовні могли теж приступати і нерідко робили це в початках; але вони не могли бути майстрами, ані брати участі в їхніх таємних нарадах. З жінками зноситися було заборонено, — хто сю заборону переступав, мусив навколішки покаятися перед майстром у провині, і той давав йому покуту і ударяв бичом один раз по плечах, примовляючи покаянницький вірш: «Встань очищений мукою і стережись гріха надалі».

Коли ватага наближалася до міста або села, вона ставала в ряди: напереді запалені свічки і шовкові та оксамитові коротги, за ними покаянники, парами, одягнені в плащі й капелюхи з червоними хрестами. Тоді два або три счинальники починали псалму (leis), а вся процесія співала за ними, тим часом як усі дзвони міста дзвонили на привіт. Одною з найчастіше співаних при тім псалмів була ця: «Ось проща! Христос сам їхав до Єрусалиму і ніс хрест у руках — поможи нам, Спасителю! Це проща добра, поможи нам, Господи, задля твоєї крові, що ти її на хресті пролив і нас, негідних, спас! Широка дорога, що веде нас до нашої Владичиці — у край нашої милої Владичиці — поможи нам, Спасителю! Мусимо взяти на себе покуту, аби тим краще приподобитися Богові там у царстві його Вітця. Цього просимо ми всі однодушно — просимо Христа, найсильнішого в світі».

¹ Boehmer. *Fontes rerum Germanicarum*, I, с. 476.

У такім порядку приходили до церкви, тут падали всі навколішки, співаючи: «Христові, напоєному жовцю, припадимо усі до хреста». Припадали до землі з розпростертими навхрест руками, що аж дудніло, і так лежали, аж поки счиначник не починав: «Тепер підійміть ваші руки, аби Бог відвернув велику смерть!» Тоді підіймалися. Так робили тричі. По сім місцеві люди приступали і запрошували покаянників, по одному або й більше, до своєї трапези.

Коли ж вони хотіли «каятись», як вони звали своє бичування, і робили це щонайменше два рази денно, перед полуднем і по полудні, то вибирали для цього якесь просторе місце — цвинтар або царину, і йшли туди в тім же святковім порядку, як при вході до міста, при дзвонах і співі тієї ж псалми. Прийшовши, ставали кругом, у середину складали взуття і всю одержу, крім сподень, і чіпляли до сподень загортку від пояса до кистки. Потім лягали широким колом на землю, певними позами і рухами виявляючи свій головний гріх: кривоприсяжник клався на бік і підносив пальці, як до присяги, блудник лягав на живіт, убійник на спину. Тоді майстер підходив до одного з братів, дотикався його канчуком і промовляв звісний нам вірш: «Встань очищений мукою...» Те ж саме робив з другим, третім — аж до останнього. Той, котрого він діткнувся, вставав і з тими ж словами дотикався тих, які ще лежали. Коли вставали всі, збиралися знов кругом, счиначники зачинали псалму, і всі співали за ними, йдучи парами кругом, б'ючи собі спину канчуком: «Приступайте, хто хоче каятись тяжко! Тікаймо палаючого пекла! Люцифер — лихий товариш! Його думка тільки, аби нас звести, тоді буде тому смола в нагороду. Тому тікаймо від гріха!»

Хто хоче нашу покуту відправляти, той буде жити і відновлятися; хто политьсся добре, нехай відкине гріх, і Бог його помилує. Хто молиться добре, нехай покається в гріху — Бог відновиться в нім!

Ісус Христос був узятий і на хресті повішений; хрест був червоний від крові. Оплакуємо його муку і його смерть, проливаємо для Бога, проливаємо нашу кров — нехай буде добра за наші гріхи!

У цім поможи нам, милий Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

«Грішнице, чим ти заплатиш мені — за три цвяхи і тернову корону, за тягар хреста і удар списом? Грішнице, я це терплю задля тебе — що ти потерпиш тепер задля мене?»

Кличемо гучним голосом: нашу службу приносимо тобі в нагороду! Задля тебе проливаємо нашу кров — нехай вона буде добра за гріхи! У цім поможи нам, милий Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

«Ви брехуни, ви кривоприсяжники, найвищому Богові ви образа, ви не замлюєте ваших гріхів, мусите за те йти до пекла!»

Хорони нас від того, Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!»

На цім кінчалася перша частина співу. Всі падали навколішки й співали вірш: «Христові, напоєному жовцю, припадимо усі до хреста»; потім кидалися на землю з розпростертими навхрест руками і лежали так якихось п'ять отчепашів часу. Потім знову ставали навколішки, коли счиначники починали: «Тепер підійміть ваші долоні, аби Бог відвернув тяжку смерть. Підійміть ваші руки, аби Бог змилювався над нами! Ісусе, задля твоїх трьох цвяхів визволи нас від наших гріхів! Ісусе, задля твоїх червоних, кривавих ран охорони нас від пекельної смерті!»

Тоді простирали свої руки навхрест, били себе в груди і співали: «Бийтеся сильно во славу Христа, задля Бога залишіть надалі ваші гріхи, задля Бога відкладіть вашу пиху, тоді Бог помилує нас!»

На тім кінчалася перша інтермедія. Всі брати вставали і починали другий обхід, і до бичування співалась друга частина псалми (німецька переробка славного гімну Stabat Mater):

«Марія стояла в великих болях, бачучи, як убивалась її мила дитина. Меч пройшов їй крізь душу. Состраждай же цюому, грішнице!»

У сім поможи нам, милий Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Ісус крикнув у небеснім царстві зараз до своїх ангелів і сказав їм: «Християнство відступає від мене, в нагороду за це я знищу світ, знайте це певно і нехибно!»

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Марія стала просити свого сина солодкого: «Люба дитино, дозволь їм тобі покаятись, я приведу їх до того, що вони навернуться! Прошу у тебе цього, найдорожча дитино, зроби це мені!»

Цього ми (грішники) просимо так само!

Котра жінка або чоловік порушують своє подружжя, сам Бог їм відомстити. Сіру, смолу і жовч вилле чорт на їх усіх; справді стануть вони глумом для Сатани!

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Ви, убійники, придорожні розбійники,— вашим уділом дуже тяжке слово: ви не хотіли нікого пожаліти, за се мусите йти до пекла.

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Тут приходить другий акт покути, цілком такий, як перший. По сім приходить третій і останній обхід з таким співом:

«Горе вам, нещасливі лихварі, ви образа Богові! Ти позичаєш одну марку за фунт, це тебе кидає до пекла на спід, за це постигає тебе Божий гнів.

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Земля дуднить, каміння розсідається. Ваші тверді серця мусять плакати через очі. Бийтеся сильно во славу Христа, для Бога проливаймо нашу кров, нехай вона буде добра за наші гріхи!

У сім поможи нам, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Хто п'ятниці не постить і неділі не святкує, той мусить в муках пекла згинати на віки.

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Подружнє життя — це чисте життя, дане нам самим Богом. Раджу вам, жінки й чоловіки, аби ви облишили вашу пиху. Задля Бога відженіть від себе пиху! Тоді Бог помилує нас!

У сім поможи нам, милий Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

З останньою строфою кінчався третій обхід, бичування з ним; повторювався акт покути і вступний обхід, і після того, коли покаянці позбирали свою одягу, складену в середині кола, поважні люди збирали між глядачами жертви для братства: на свічки і корогви, і по сім котрийсь,— «що був мирянином (не духовним), а вмів читати», виходив на підвищення і читав «Лист Небесний». Кльозенер наводить його в Єрусалимській редакції, скомбінованій з Римською (про них далі), з інтересним додатком маршруту, котрим ішло це «бичівницьке благовістя», як він його називає: коли висланий з неба ангел перед патріархом, кліром і народом прочитав небесного листа, вони, отямившись від страху, стали радитись, що їм робити, щоб відвернути гнів Божий, і нарешті за порадою звернулися до короля *сіцилійського*. Він порадив їм урядити всенародну службу і просити у Бога пояснення, і тоді ангел відкрив їм, що за тридцять три роки мандрування Христа по землі, задля спасення людського, треба мандрувати тридцять три дні, не знаючи спочинку ні вдень, ні вночі й проливаючи свою кров,— «тоді кров Христа не буде для них страченою, і він відкладе свій гнів на бідне християнство». Тоді *сіцилійський* король пустився із своїм народом в цю покайну мандрівку і зайшов аж до короля *краківського*, той пішов процесією до короля *угорського*, сей до *Німеччини*, і так дійшли покайники до Страсбурга, де Кльозенер записує це ангельське благовісту-

вання (очевидно, текст його змінювався відповідно до маршруту). До цього, на кінець, долучалися грізні відомості про поступи пощесті, різні поради, як спастися від неї, і молитви про успіх покаянної мандрівки. Між іншим, як побачимо далі, всім слухачам рекомендувалося для спасення душі списувати це благовісткування і поширювати з міста до міста, з села до села.

Після прочитання листа покаянники такою ж процесією, при дзвонах і співі псальми «Ось проща!..» повертали до міста, відправляли молитву в монастирі, тричі падали на землю хрестом і по сім розходилися по заїздах чи куди хто хотів. Пильно вважалося, що в одному місці ватага не може зістатися довше, як день і ніч.

При виході з нього процесія співала псальму, котрої першу строфу заховала одна нижненімецька хроніка: «Господи, Отче, Ісусе Христе, тому що ти один можеш простити нам гріхи, продовжи нам життя, аби ми оплакували твою смерть. Скаржимося тобі, Господи, на всі наші біди!»

Іншої пісні та ж хроніка наводить такий початок:

Ішла наша Владичиця — Киріє елейсон!
Ранком по росі — Алїлуя,
Стрів її молодик — Киріє елейсон,
Він уже мав бороду — Алїлуя,
Благословенна будь, Маріє!

Цахер справедливо зауважив, що ця пісня — очевидна переробка світської популярної пісні, хоча хроніка й каже, що пісні бичівників «були уложені і складені в бичівницьких процесіях і перед тим були зовсім невідомі». З другої сторони, з приводу наведеного бичівницького хоралу «От проща!..» хроніст зауважує, що зложено його тоді, «але він співається і тепер, коли несуть святощі», — і дійсно: ся мелодія відшукалася як популярна пісня прочан XVII в. При незвичайнім, хоч і недовгім, захопленні бичівництвом людності, ці покаянні пісні і вся бичівницька «література» мусили широко піти в маси. По словах Кльозенера, протягом трьох місяців, що тривав цей запал, до Страсбурга щотижня приходило по кілька процесій, притягаючи маси глядачів і слухачів, які побожно вислухували їхнє благовістя, віруючи кожному його слову; видавали гроші на свічки й хоругви з міської скарбниці; бичівників навперейми запрошували на перепочинок і трапезу, так що багатом охочим нестало цих гостей, на їх превеликий жаль. Не менше тисячі страсбургських людей пристало до процесій — декотрі проробили сю прощу по два і навіть по три рази!

Але нарешті запал і заінтересування пристигло; процесіям перестали дзвонити, покаянників все менше запрошувано в гостину, все менше жертвовано їм грошей. Тоді й духовенство, яке досі не відважувалося виразно виступати проти цього руху, що так рішуче відсував його від духовного керування і спихав на другий план церковні обряди, спеціально сповідь і покуту, — стало більш явно виступати проти нього, не ховаючися за плечі світської влади, котру воно досі замість себе напускало на цей рух. Паризький університет висловився про потребу заходів проти нього, і 20 жовтня папа опублікував буллу

до єпископів Франції, Німеччини, Польщі, Швеції й Англії, котрою гостро засуджував покаєнництво за його легковаження церковних функцій духовенства і закликав до боротьби з ним. Репресії, розпочаті проти покаєнництва у зв'язку з упадком викликаного ним одушевлення, сильно підтяли його, і воно так само раптово опало, як було вибуяло. Маси відстали від нього, більш завзяті прихильники утворили закриті потайні організації, які практикували бичування потиху, і тільки часом, використовуючи містичні настрої громадянства, пробували вийти знову наяв і захопити широкі маси. Такий, наприклад, широкий рух виник у 1360-х рр. у Тюрінгії під проводом апокаліптики Конрада Шмідта, що, між іншим, проголосив себе тим сподіваним цезарем Фрідріхом, що прийшов творити останній суд на землі і, орудуючи покаєнницькою літературою 1349 р., спробував відновити також і бичівницькі процесії. У зв'язку з поширеною в цих околицях сектою вальденсів цей рух прибрав був ширші розміри; з виступом Шмідта зв'язалися цікавим способом різні есхатологічні мотиви: в нім бачили Іллю або Еноха і т. п. Але духовенство і світська влада спільними заходами доволі скоро задавили цей рух, спаливши на стосах його видніших проповідників.

Про ближчі до нас краї знаходимо цим разом деякі відомості в шлезькій хроніці, списаній при кінці XIV в., — мабуть, з пам'яті (судячи по фальшивій даті: 1341 р.): з Угорщини прийшли у великім множенні покаєнники, з хоругвами переходячи з краю до краю і побиваючи себе бичами часом до розлиття крові. Ходили такими юрбами жінки й дівчата: як я чув, поверталися з повними черевами. Так ці чоловіки й жінки розійшлися по різних краях і місцях, поки аж до апостольської столиці не дійшли, і папою було заборонено це чинити. Предслав, єпископ вроцлавський, спочатку їх терпів і навіть дав їм дозвіл. Але коли виявилося, що це діється на шкоду душі й на ослаблення церковного авторитету — бо вони так, яко би мали священницьку владу розгрішати одні одних з гріхів, накладаючи покуту, тоді згаданий єпископ відібрав свій дозвіл і заборонив їм ходити — з чого вони дуже на нього гнівались¹.

Длугош, переповідаючи цю звістку під р. 1351, знов згадує про пісні, співані цими покутниками «на їхній мові — якісь

¹ Monum. Poloniae hist., III, с. 555; переповідаю в дещо зміненом, більш логічним порядку. Коротка записка в ратиборській хроніці: a. 1349 flagellatores in maxima multitudine venerunt de Ungaria et transiverunt de totam Slesiam et Poloniam se flagellando. Інші звістки зібрані в цитованій статті К. Добровольського.

нескладні та сумні», і поза тим, властиво, не додає нічого цікавого.

Сильніші покаянніські рухи прокинулися на переломі XIV і XV віку, головню в суміжних краях Італії, Франції та Іспанії. Легенда про початок цього руху оповідала, що одному молодому пастухові в Італії з'явився Христос і велів йому кинути до криниці на три частини поділений хліб; але при криниці побачив він Божу Матір, яка йому це заборонила, — бо з кожною частиною хліба згинула б третина світу, наслідком гніву Божого; щоб його відвернути, вона наказала покаянні обходи: дев'ять днів ходити з міста до міста в білих одежах, не розбираючись, босо, не входячи ніде до дому, не ночуючи інакше, як на голій землі; кожного дня бути в іншому місті чи містечку, звідати три церкви, вислухати службу Божу, весь час постити і співати гімни про муку Христову і страждання його Матері (Stabat Mater). Ці процесії «білих» звернули на себе увагу в 1398—1399 рр. на Генуезьким побережжі і в Провансі, прокинулися одним кінцем на Нижньому Рейні, другим зайшли до Рима, де папа їх стрів дуже неприязно: декого навіть арештовано і вислано на той світ. Загалом же духовенство ставилося до цих походів прихильно, і вони взагалі не мали в собі нічого виразно протицерковного. Їх ставлять у зв'язок з покаянною проповіддю голосного свого часу іспанського проповідника і письменника, домініканина Вінцентія Ферера, що з 1397 р. розпочав свою діяльність як мандрівний проповідник покути, з огляду на близький кінець світу і прихід Антихриста. Він продовжував цю проповідь потім до самої сливе смерті (1419), збираючи маси народу, організуючи з ним процесії в тих же суміжних краях Іспанії, Франції та Італії і заохочуючи цих покаянників до самобичування, котре і над собою практикував з незвичайним завзяттям. Незважаючи на велике поважання до нього та його заслуг (між іншим, у полагодженні папської схизми), Констанцький собор кінець кінцем виступив проти його проповіді бичівництва, тим більше що одночасно (1414) Свята Інквізиція в Німеччині теж узялась до потайних бичівницьких товариств, обвинувачуючи їх в різних єретичних поглядах.

Се зробило кінець масовим покаянницьким рухам — більш вони не поновлялися. Але покаянніські товариства, з публічними процесіями і самобичуванням прилюдним — або не публічним, широко існували далі. І раніше воно мало багато прихильників серед духовенства і в чернечих колах, і пізніше було у нього багато симпатиків, особливо в нових жебрацьких чернечих орденах (августинців, францісканів і домініканів) — під їхнім протекторатом часто і стояли такі покутницькі, бичівницькі братства. Пізніше велико рекомендували бичівництво

єзуїти, почавши від самого Лойоли, особливо своїм світським організаціям, — наприклад, маріанським содаліціям, організованим особливо між шкільною молоддю, і взагалі католицька реакція дуже прихильно оцінила ці покаянницькі форми як засіб боротьби з раціоналістичними течіями. Архієпископ міланський Боромей надав одностайну організацію покаянницьким братствам своєї дієцезії, а папа Григорій XIII 1572 р. надав бичівницьким братствам різні церковні привілеї.

Більш інтересна сторона в історії цих покаянницьких організацій — се їхнє значення в розвою поетичної творчості. Особливо важливу роль на цім полі — в розвою церковної поезії на народній мові — мали покаянницькі організації Італії. Вповні правовірні з церковного погляду, прийняті під свою опіку чернецькими організаціями та ієрархією, вони без перепон мали змогу розвивати в цім напрямі свою творчу роботу, як я вже згадував. Побожні пісні (*laude*), спеціально складені для їхніх відправ і процесій, у деяких організаціях були такою визначною прикметою їхніх виступів, що покаянники дістають у народі назву «счинальників», або співаків (*лавдезе*). Історія мук Христових, страждань Пречистої, різні епізоди їхнього життя дають теми цій творчості, і важливо те, що для зацікавлення ширших кіл — щоб зробити їм приступнішими і ближчими проповідувані ідеї, ці канти складено народною мовою, і в Італії вони доволі вчасно, ще у XIII віці почали витіснити гімни латинські та стали одним з першорядних факторів розвитку творчості народною мовою. При тім дуже рано також від ліричних форм вони почали переходити до драматичних. Уже в творчості перуджійських покаянників XIII в. драматичний елемент входить сюди — в формі розмови Христа з грішником, Пречистої з сином — так, як ми бачили це в німецькій переробці *Stabat Mater*; дедалі ця драматична форма розвивається, і поруч ліричних псалмів різні теми з вище зазначеного кола починають представлятися в формі театральної дії. Звідти дуже важливе значення цих покаянницьких організацій в історії італійського театру¹.

Не зістались вони без впливу і на нашу літературу. В попереднім томі були зазначені різні паралелі між нашою усною релігійною поезією і покаянницькими мотивами: плачами Марії, її шуканнями Христа і особливо проповіддю святкування п'ятка і неділі як днів, присвячених мукам Христа і турботам Марії. Зв'язок у змісті і формі безсумнівний, а з огляду на задокументоване поширення бичівництва на Угорщині й Польщі XIII—XIV вв. історично правдоподібний, тим більше,

¹ *Ancona A. Origini del teatro italiano. 1, 2 вид., 1891.*

що другий великий покаянницький рух припав якраз на часи польсько-угорської окупації Галичини. Чи покаянницькі процесії вступали тоді на галицький і закарпатський ґрунт чи ні, але без сумніву — повітря стряслося цими покаянницькими співами, співаними по-польськи, по-словацьки — коли не по-українськи, і популяризовані покаянниками пісні й апокрифічні писання не могли не заходити на Україну. Тому ті подібності, які яскраво виступають між нашими страстними плачами і піснями про Богородицю та вище наведеними бичівницькими відправами (з тим же чергуванням: алілуя і Господи помилуй — Кіріє елейсон¹, можемо з повним правом зв'язати з бичівницькими походами XIII—XIV вв. Так само популярні «Листи небесні» і «Сни Богородиці». Найстарший текст «Небесного листа» читається в пергаментній Тріоді зібрання Хлудова, писаний півуставним письмом XIV в., середньоболгарським правописом. На жаль, від тексту зівстався тільки початок на звороті 83 аркуша, а далші дві картки, де записаний був «Лист Небесний», витято, — можливо, з огляду на апокрифічний зміст:

Епистолия с(вя)тая недѣ)ля... Чтение Господа нашего Іс. Ха, спадшыєс в Римъ въ ц(е)ркви с(вя)тою ап(о)с(то)лу Петра и Павла. Рече же Г(осподь): «на семь камени съзжду ц(е)рк(о)вь мою...» і. т. д.²

Найстарші досі звісні тексти Епістолії, чи «Небесного листа», і «Сну Богородиці», записані на Україні, датовані кінцем XVI віку: «Лист» 1599, а «Сон» 1596 р. Вони скопійовані разом без усяких пояснень, очевидно, з якого аркушика, писаного українською чи українсько-слов'янською мовою, звісним українським мемуаристом, київським шляхтичем Якимом Єрличем серед подій 1660 р.³ З того століття і потім також з XVIII

¹ Порівняти, наприклад, вище наведену німецьку пісню «Ішла наша Владичиця — Кіріє елейсон...») з піснями про розставання душі з тілом з тим же приспівом у т. IV. Скільки б не було раніших чи пізніших запозичень на ці мотиви, ґрунт для сучасного репертуару безсумнівно був даний покаянницьким рухом.

² Поповъ А. Н. Описаніе рукописей... бібліотеки А. И. Хлудова. М., 1872, с. 292—293: Можливо, що не без ідеологічного зв'язку з бичівницьким культом неділі і п'ятниці стоїть також і той факт, що патріарх Єфим написав житіє св. Параскеви-П'ятниці і великомучениці Неділі (Качановський у «Християнському чтеніи», 1882, № 2; Рабченко К. Релігійнезое движеніе... с. 253). Дещо з літератури «Небесного листа»: Пыпинъ А. Для объясненія ложныхъ книгъ і преданій. Недѣля и «Епистолия о недѣлѣ». — Лѣтопись занятій Археогр. ком. за 1862—1863 гг., 1864, с. 1—15; Веселовскій А. Опыты по исторіи развитія христіанской легенды. — ЖМНП, 1876, март, с. 50—116; Сумцовъ Н. Ф. Очерки исторіи южнорусскихъ апокрифическихъ сказаній и песенъ, Киевъ, 1888, с. 116—121; Basset Rene. Les apocryphes éthiopiens; Delahaye H. Note sur la légende de la lettre du Christ tombée du ciel (Académie de Belgique, Bulletins de la classe de lettres, 1899); Вилинский С. Г. Болгарскіе тексты «Епистолии о Недѣлѣ» (Лѣтопись ист.-фил. об-ва Новорос. ун-та, Одесса, 1902, с. 87—124; Огіенко И. Легендарно-апокрифическій элементъ въ «Небѣ новомъ» Галатовского. — ЧИОНЛ, 1914, кн. 25.

³ Latopisiec albo Kroniczka J. Jerlicza, wudal Wojcicki, II, с. 41—45. В інших списках цього літопису, використаних Орестом Левицьким для нового